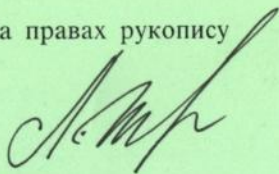

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

На правах рукопису

Лупій
Тетяна Філаретівна

УДК 746.3:746.1 (477.4)

**РУШНИКИ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ
КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ
(Технологія. Семантика. Художні особливості.)**

17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

ЛЬВІВ 2002

Ш126.913 (зуч) 0 - 69

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00762209 (Q)

Дисертацією є рукопис.

495/449

Робота виконана

На кафедрі історії і теорії мистецтва
Львівської академії мистецтв

Науковий керівник:
кандидат мистецтвознавства,
професор, проректор з навчальної
роботи ЛАМ
ГОЛОД Ігор Васильович

Офіційні опоненти:

доктор мистецтвознавства,
старший науковий співробітник
Інституту народознавства
НАН України
ЗАХАРЧУК-ЧУГАЙ
Раїса Володимирівна;

кандидат мистецтвознавства,
в.о. директора Косівського
інституту декоративно-прикладного
мистецтва ім. В.Касіяна
ГРИНЮК Марія Миколаївна

Провідна установа:

Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М.Рильського НАН України,
відділ образотворчого мистецтва

Захист відбудеться 13 грудня 2002 року об 11 год. на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 04.12.01. у Львівській академії мистецтв
за адресою: 290011, Львів 11, вул. Кубійовича, 38.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської академії
мистецтв.

Автореферат розісланий 12 листопада 2002 року.

Вчений секретар Спеціалізованої вченої ради,
доктор мистецтвознавства

Г.Г.Стельмашук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В українському мистецтвознавстві чільне місце належить дослідженням традиційного народного мистецтва, яке є невичерпним джерелом для наукових студій та художньої творчості.

Серед творів декоративно-ужиткового мистецтва ніщо так не вражає своєю мистецькою довершеністю та поліфункціональністю, як рушник. Сфера його використання виходить далеко за межі утилітарних функцій та задоволення естетичних потреб. Неодмінна присутність та ритуальне використання рушника в обрядах, пов'язаних із народженням, життям і смертю людини засвідчує його особливий семіотичний статус та знакову роль в етнічній культурі. Проте, маючи всенародну любов і пошанування, непоміщений наукового інтересу мистецтвознавців, етнологів, предметом ґрунтовного дослідження в Україні рушник досі не став. Велика увага приділялася його орнаментиці, обрядовим функціям, однак це було висвітлення окремих аспектів синкретичного і полісемантичного твору. У зв'язку з цим важливим є комплексне дослідження рушника як мистецьки довершеної ритуальної тканини у контексті традиційної культури. Дослідження матеріалів, техніки виготовлення, повір'їв і прикмет, які супроводжують усі етапи технологічного процесу, особливостей декорування, сфери ритуального використання та семантику рушника на основі фрагментарно збережених вірувань, звичаїв, обрядів допоможе розкрити його сенсову сутність, зміст орнаментальних мотивів та сюжетів, закономірності композиційної структури.

Важливе значення для дослідження означеного кола проблемних завдань має фіксація автентичних явищ традиційної культури в конкретному природному етнокультурному середовищі. Регіон Західного Полісся особливо багатий в цьому плані, адже тут до кінця II тисячоліття збереглося багато елементів традиційно-побутової, матеріальної і духовної культури не лише слов'янського язичництва, а й більш ранніх етапів культурогенезу.

Елементи традиційної культури Полісся продовжують зберігати генетичний зв'язок із первісною міфологією, навіть перебуваючи у новому контексті народної творчості в умовах варіативного відтворення фрагментів архаїчного світогляду. Тому, це – один з найцікавіших в етнокультурному відношенні регіон, що викликає закономірний інтерес науковців.

Мета роботи – дослідити і визначити художні особливості західнополіських рушників як довершених, полісемантичних та поліфункціональних творів народного декоративно-прикладного мистецтва України.

У процесі роботи ставилися завдання:

- проаналізувати матеріали, техніки і технологію виготовлення та декорування західнополіських рушників у контексті світоглядних уявлень та вірувань;

- виявити взаємообумовленість орнаментів, композиційного укладу декору та функціонального призначення;

- проаналізувати композиційну та семантичну структуру вишивок, типологію та образність орнаменту;

- простежити регіональні художні особливості декорування рушників, традиційні техніки, матеріали, колорит;

- з'ясувати світоглядно-міфологічний аспект рушника як довершеної форми ритуальної тканини, його функції та семантику в традиційній культурі;

- дослідити синкретичну єдність народного мистецтва, ремесла та духовної культури у рушниках Західного Полісся.

Об'єкт дослідження – процеси формування орнаментально-образної структури рушника у синкретичній єдності духовної і матеріальної культури Західного Полісся.

Предмет дослідження – традиційні селянські рушники Західного Полісся кінця XIX – середини XX століть.

Хронологічні межі праці охоплюють період кінця XIX – середини XX століть. На основі аналізу пам'яток цього часу розглядаються художні особливості рушників. При дослідженні архаїчних пластів традиційної культури використані матеріали давніх археологічних культур та періодів.

Географічні межі – українські етнічні землі Західного Полісся, що охоплюють частину сучасної території України (північно-західні райони Волинської та Рівненської областей) і Білорусі (південно-західні райони Брестської області).

Методи дослідження. Відповідно до поставлених завдань у дисертації застосовано комплексний підхід із використанням мистецтвознавчого, порівняльно-історичного, функціонально-семантичного, типологічного методів дослідження.

Джерельна база дослідження. Першоосновою для написання роботи слугували експедиційні матеріали автора, зібрані на теренах Західного Полісся (Україна, Білорусь) у 1995-1999 роках та фондові колекції рушників Брестського, Волинського, Пінського, Рівненського краєзнавчого музеїв, Мотольського музею народного ткацтва (Білорусь), музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів).

Також використовувалися архівні матеріали рукописного фонду Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М.Т.Рильського, архівні фонди Полісько-Волинського народознавчого центру Інституту народознавства НАН України та Волинського обласного архіву. Цінною джерельною базою при написанні роботи були праці українських та зарубіжних науковців. Аналіз наукової літератури з проблем дисертаційного дослідження подано у першому розділі.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що це перше комплексне дослідження процесів становлення та розвитку художніх традицій рушника у синкретичній єдності духовної і матеріальної культури. Вперше простежується тісний зв'язок орнаментально-композиційних схем декору із світоглядними уявленнями та віруваннями, традиційною обрядовістю.

На основі мистецтвознавчого аналізу визначено регіональні художні особливості західнополіських рушників кінця XIX – першої половини XX століття.

Питання технології виготовлення та декорування подаються у контексті міфологічного світогляду, повір'їв, вірувань, які побутували на Західному Поліссі до кінця XX століття.

В науковий обіг введено велику кількість автентичних матеріалів, зібраних під час експедицій, зразків декоративно-обрядових рушників як цінних пам'яток орнаментального мистецтва.

Практичне значення роботи. Комплексне дослідження дозволило проаналізувати рушники як видатне мистецьке явище, що посідає гідне місце в етнічній культурі. Особлива цінність роботи у висвітленні та науковому обґрунтуванні сенсового значення рушника і його орнаментального оздоблення.

Ілюстративний та теоретичний матеріал дисертації може залучатись для подальшого дослідження народного мистецтва у загальноукраїнському та східнослов'янському контекстах.

Узагальнення великого об'єму фактологічного матеріалу важливе у висвітленні багатьох актуальних питань теорії і практики декоративно-прикладного мистецтва та традиційної культури.

Апробація роботи. Дисертація обговорена на засіданні кафедри історії і теорії мистецтва Львівської академії мистецтв. Основні положення роботи апробовані у курсі лекцій для студентів факультету україністики Волинського державного університету ім. Лесі Українки, Брестського державного університету та доповідях на науковій конференції III Міжнародного фестивалю “Берегиня”(1998 р.) – “Семантика полотна у весільній, поховальній та поминальній обрядовості Західного Полісся” і конференції Луцького державного технічного університету – “Знакові символи західнополіського рушника” (2001 р.).

За темою дисертації опубліковано 8 статей та тези доповіді.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація (160 с. тексту) складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (194 позиції). Текст дисертації доповнений додатком (100 ілюстрацій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, мету та завдання, хронологічні рамки і територіальні межі, наукову новизну, теоретичну цінність і практичне значення роботи.

Перший розділ **“Джерела і методика дослідження. Аналіз літератури. Постановка проблеми”**. Першоосновою для дослідження рушника як твору декоративно-прикладного мистецтва та ритуальної тканини у контексті синкретичної єдності духовної і матеріальної культури слугують експедиційні матеріали автора, зібрані на теренах сучасного українського і білоруського Західного Полісся у 1995-1999 роках під час Міжнародної комплексної експедиції „Славія – 2000”.

Виявлено велику кількість автентичних рушників кінця XIX – першої половини XX століття. Значна варіативність орнаментального оздоблення та мистецька довершеність викликали закономірний науковий інтерес до цього виду народної творчості. Експедиційні матеріали засвідчують, що рушник у комплексі духовної і матеріальної культури Західного Полісся до кінця XX століття мав важливе значення.

Збір автентичного матеріалу проводився за традиційною методикою: замальовки та фотофіксація речових пам'яток, опитування респондентів за розробленою програмою-питальником (170 позицій).

Цінною джерельною базою слугували музейні колекції рушників та архівні матеріали, зазначені у вступі.

Методика дослідження передбачала залучення широкого кола фактологічного матеріалу із царини історії та теорії мистецтва і релігії, етнографії, етнології, археології, міфології, лінгвістики. Певні аспекти технології виготовлення, орнаментики, обрядового використання рушника розглядаються в загальноукраїнському та східнослов'янському контекстах. Комплексний, ретроспективний підхід дозволяє простежити процеси формування і розвитку художніх особливостей та семантики рушників Західного Полісся. Для виявлення закономірностей становлення художньо-образної системи західнополіських рушників

використовувався мистецтвознавчий аналіз. При дослідженні композиційних схем, орнаментів та мотивів, обрядових функцій рушника застосовувався типологічний аналіз. Порівняльно-історичний метод дозволив розглядати особливості виготовлення, декорування та обрядові функції західнополіських рушників у загальноукраїнському і східнослов'янському контексті.

Цінні відомості для методики дослідження означеного кола проблем містять праці українських та зарубіжних науковців кінця XIX – початку XX століть. Для історично-порівняльного аналізу, висвітлення основ народного матеріалознавства важливими є опубліковані праці А.Афанасьєва, А.Братчикова, П.Исполатовського, Н.Нікіфоровського, П.Чубинського. Цьому ж періоду належать фольклорно-етнографічні студії традиційної обрядовості, звичаїв та вірувань А.Богдановича, Ф.Вовка, Д.Зеленіна, А.Малинки, А.Сержпутовського, М.Сумцова, П.Шейна.

З середини XIX століття в Україні вишивка об'єктом наукового дослідження. Проходить процес нагромадження фактологічного матеріалу, формування критеріїв його наукової оцінки, систематизації та класифікації. Для мистецтвознавчого аналізу орнаментики цінними є праці Ф.Вовка, О.Косачевої, І.Раковського, Г.Павлуцького.

Певні аспекти орнаментики народних тканин Полісся висвітлені у публікаціях польських дослідників А.Гузовської, М.Морельовського, І.Корзенівської.

Важливою джерельною базою для порівняльно-історичного, структурно-типологічного аналізу є дослідження різних аспектів народної культури у другій половині XX століття. Узагальнюючий матеріал по ткацтву давніх слов'ян містить робота Н.Лебедевої.

Грунтовно досліджено техніку та технологію ткацтва, орнаментально-композиційний уклад народних художніх тканин у загальноукраїнському контексті у фундаментальних працях українських науковців О.Нестер, О.Никорак, С.Сидорович. Народне ткацтво як феномен духовної культури досліджувала О.Боряк.

Для мистецтвознавчого аналізу української народної вишивки цінними є монографії Т.Кари-Васильєвої, Г.Стельмащук, Р.Захарчук-Чугай, С.Китової. Методологічною основою дослідження народної орнаментики слугували праці Д.Антоновича, М.Селівачова.

Важливими у етномистецтвознавчому аспекті є роботи О.Демкіної, Л.Молчанової, М.Кацара, А.Куриловича, О.Фадєєвої, які розглядали особливості західнополіських рушників у контексті білоруського народного мистецтва.

При аналізі архаїчних орнаментів і сюжетів, обрядових функцій рушника, що відносяться до періоду слов'янського язичництва, залучалися праці П.Богатирьова, І.Богуславської, Г.Маслової, В.Фалєєвої, І.Шангіної.

Для з'ясування семантики рушника у контексті міфологічної системи світосприйняття, її асоціативно-образного, культового і ритуального вираження цінними є праці О.Афанасьєва, Я.Боровського, В.Давидюка, М.Костомарова, Є.Мелетинського, О.Потебні, В.Проппа.

Важливими для дослідження є праці з етнолінгвістики Н.Владимирської, М.Павлової, Л.Пономар.

Аналіз літературних джерел свідчить, що рушники Західного Полісся частково розглядалися у загальнослов'янському, українському, білоруському контекстах.

Таким чином, наявність значного автентичного матеріалу, який потребує наукового аналізу, збереження в досліджуваному регіоні архаїчних пластів народної образотворчості, духовної і матеріальної культури, фрагментарне висвітлення окремих аспектів рушника у наукових публікаціях засвідчує нагальну потребу у комплексному дослідженні його як синкретичного твору народного мистецтва.

У колі основних проблем дисертаційного дослідження аналіз процесів формування художніх особливостей західнополіських рушників кінця ХІХ – першої половини ХХ століть; висвітлення основних тенденцій орнаментальної системи рушникового декору; дослідження взаємозв'язок і впливів етнокультурних процесів на формування естетичних якостей рушників.

У другому розділі **“Традиційна народна технологія виготовлення та декорування рушників Західного Полісся”** проаналізовано матеріали, техніки і технологію виготовлення та декорування рушників у контексті матеріальної і духовної культури. Розглядається вплив технологічних процесів на формування художніх особливостей виробу – структури, фактури, колориту, орнаменту.

На теренах Західного Полісся виявлено численні археологічні матеріали, які засвідчують наявність ткацтва у період ранніх неолітичних культур. Речові пам'ятки виявлені також в пізніші періоди, і хоча вони збережені фрагментарно, проте засвідчують неперервний розвиток ткацтва з найдавніших часів.

Тисячоліттями нагромаджувався досвід вирощування і обробітку льону, тонке розуміння властивостей сировини, досконале знання усіх етапів підготовки волокна, тkania і декорування полотна. З покоління в покоління передавалися особливості складного технологічного процесу. Раціональні знання доповнювалися ірраціональними, які зберігалися у народній пам'яті. Усі роботи –

від посіву льону до ткання відбувалися у найсприятливіший час, зафіксований народним календарем і значною мірою визначалися світоглядними уявленнями, релігійними віруваннями.

Класифікуючи рушники Західного Полісся за техніками ткання і способом декорування, можна виділити дві основні групи. До першої слід віднести рушники, ткані різними видами саржевого переплетення. Декорування відбувалося одночасно з процесом ткання полотна. Це рушники, оздобою яких є технологічний узор чиноватого ткання з поєднанням ниток сирового і вибіленого льону, декоровані гладкотканими, дрібноузорними смугами та ткані двохуточним перебором — у виклади.

Поліські рушникові полотна відзначаються значною варіативністю технологічних узорів, майстерністю ткання, естетичною та мистецькою досконалістю. Полотна, ткані саржевим переплетенням відповідно до текстурного малюнку, мали назви: *у коски, поворотка, лумнене, у ромби, чиновате, чиновуха*. На особливу увагу заслуговують серпанкові полотна, які є видатним явищем у ткацтві поліщуків.

Регіональна специфіка ткацтва полягає у тому, що тут до кінця ХХ століття збереглися глибинні пласти народного матеріалознавства та декорування тканин.

До другої групи належать рушники, декоративне оздоблення яких не пов'язане безпосередньо з процесом ткання. Це вишиті рушники. Полотно для них ткалось простим полотняним переплетенням, що дозволяло вишивати лічильними техніками.

Регіональну самобутність рушникових вишивок визначають матеріали, техніки вишивання (занизування, гладь, хрестик), колорит, орнаментально-композиційний уклад та образність. Гармонійне поєднання цих взаємообумовлюючих факторів створює мистецьку довершеність західнополіських рушників.

- У третьому розділі “**Рушник у контексті українського народного світогляду**” простежується взаємозв'язок народного ткацтва із світоглядно-міфологічними уявленнями та релігійними культами. Досліджуються обрядові функції та семантика рушника у весільних, родильних, поховальних обрядах, а також ритуальне виготовлення оброчного рушника.

3.1. Міфологічна семантика народного ткацтва. В культурних традиціях багатьох народів світу ткацтво мало особливе значення. Воно було не лише ремеслом, яке задовольняло фізичні та естетичні потреби людини, а й асоціювалося із процесом створення світу, стало важливим елементом світоглядно-міфологічних уявлень. У народному ткацтві неподільно переплелися два аспекти архаїчного світогляду – ремісничо-технологічний і міфологічно-обрядовий, які знайшли відображення в

художньо-образній структурі рушника. Таку кореляцію явищ матеріальної і духовної культури можна пояснити тим, що ткацтво і світоглядні уявлення синхронні в часі свого виникнення і належать до культурних надбань неолітичної доби.

У міфологічний контекст світотворення включалися усі етапи технологічного процесу: прядіння, снування, тkania, аналогічно тому як світоглядно-міфологічні уявлення, втілені у повір'я, прикмети, звичаї і обряди, стали невід'ємною частиною технології виготовлення тканин. Більше того, дотримання усіх вимог і пересторог було не лише запорукою успішного закінчення роботи, а й мало вплив на добробут у господарстві, здоров'я і життя жінки та її родини.

Завдяки введенню у рамки сакрального міфопростору, який на Західному Поліссі був пов'язаний із культом предків, сировина, матеріали і знаряддя ткацтва набували магічних властивостей та сакральної семантики. Цим значною мірою обумовлене їх використання в обрядовості та лікувальній магії.

Сакральність та магічні властивості відповідно має і тканина, а особливо ритуальна – *обиденник*, *новина* та *сурове* полотно. У цьому контексті слід розглядати і рушник як довершену форму ритуальної тканини. Ритуальне виготовлення тканини-оберега, яка мала виняткову магічну силу, зафіксовано в етнографічних матеріалах кінця XIX – початку XX століття та в експедиційних матеріалах автора. Поширеним було і ритуальне виготовлення *оброчного рушника*. Ним *обрікалися* у випадку хвороби, епідемій, стихійного лиха, коли йшли в далеку дорогу.

Як бачимо, ткацтво займало особливе місце в духовно-матеріальній культурі Західного Полісся. Ткацька сировина, знаряддя її обробітку і тканина (у вигляді сурового полотна чи ретельно вибіленого та декорованого рушника) були вагомими елементами духовної культури. Співвідношення *річ-міф* (річ у даному контексті – полотно, рушник) слід розглядати як неподільну цілісність світоглядно-міфологічних уявлень, які формувалися протягом тисячоліть і увібрали в себе елементи первісних релігій, зокрема, культу предків, що сформувався в період ранніх землеробських культур неоліту, а також риси слов'янського язичництва.

Розглядаючи ритуальну тканину як предметний символ (на речовому матеріалі Іванівського, Брестського районів Білорусі, Любомльського, Шацького, Ратнівського районів України), можемо говорити, що через неї опосередковано фіксуються елементи міфу і соціальна структура сім'ї, роду, етносу – відношення між живими, мертвими і ненародженими.

Дослідження міфології народного ткацтва, світоглядно-семантичного аспекту рушника, його обрядових функцій надзвичайно

важливе для виявлення засад формування художньо-образної структури рушникового декору, його сенсорної сутності.

3.2. Поліфункціональність рушника у родинній обрядовості Західного Полісся. Найпоширенішими сферами ритуального використання рушника є родинна обрядовість. Він є неодмінним атрибутом в ритуалах, пов'язаних із визначальними, перехідними етапами в житті людини – народженням, одруженням і смертю, а також в поминальній обрядовості.

Весілля є надзвичайно важливим етапом в житті людини. Це перехід в іншу родину, створення сім'ї, продовження роду. Забезпечити щасливе подружнє життя мали весільні обряди, які починаються з виготовлення весільних рушників. Зроблений власними руками рушник є показником зрілості дівчини, її працьовитості, здатності забезпечити необхідними речами родинний побут, а, отже, брати шлюб.

Семантичний аспект виготовлення весільних рушників виходить далеко за межі господарських потреб. На підставі матеріалів міфології, фольклору, родинної звичаєвості вміння прясти, ткати, вишивати слід розглядати не як звичайну людську здібність, а сакральні знання, які зберігаються предками роду і передаються по материнській лінії.

Аналізуючи функції та семантику рушника як неодмінного атрибуту кожного етапу весільної обрядовості на теренах Західного Полісся, необхідно відзначити його поліфункціональність. Проте, найчастіше рушник використовували як магічний предмет, здатний забезпечити ритуальну чистоту і успішне проходження обряду. Такі властивості міг мати лише предмет, здобутий у сакральному міфопросторі ініціального обряду. В міфологічній традиції він окреслений як *потойбічний, той світ*, де перебувають душі предків. Вони володіють таємницями роду, сакральними знаннями, які передавались ініціанту при проходженні обряду, а здобуті предмети мали магічні властивості та особливу цінність. Таким чином, виготовлення весільних рушників слід розглядати як фрагментарно збережений обряд дівочих ініціацій.

Використання рушника у родинній обрядовості ґрунтується на магічних властивостях весільних рушників, які, за народною уявою, є посередниками між земним і потойбічним світом, де перебувають душі предків, та допомагають народженню дитини.

Весільна та поховальна обрядовість мають спільну основу – вони пов'язані з переходом людини в інший світ. Рушник є неодмінним атрибутом цих обрядів як медіатор між світами та матерія абсолютної чистоти. Спільною є не лише семантика, а й функції рушника.

Вивішений біля вікна хати, він сповіщав про смерть, був знаком жалоби. Однак вивішували рушник не лише для живих, а й для душ предків. У народній свідомості рушник – це місце, де очищається і спочиває душа перед дорогою у потойбічний світ.

Використовується рушник і в поминальній обрядовості. Вивішений на намогильному хресті, він є умилювальною жертвою, даром померлому родичу, від якого живі сподівалися захисту й опіки.

Дослідження семантики народного ткацтва дозволило виявити значення рушника у традиційній культурі, розкрити його не лише як мистецький твір та обрядовий атрибут, а й вагомий елемент етнічної культури, усі аспекти якого сформувалися у контексті світоглядно-міфологічних уявлень. Виявлено, що визначальним у традиційній обрядовості Західного Полісся був культ предків, який значною мірою обумовив семантику та магічні властивості рушника. У виготовленні та ритуальних функціях рушника виявлено елементи відтворення космогонічного міфу. Це дозволило з'ясувати ідейне підґрунтя формування художньо-образної структури рушникового декору, зокрема, іконографію міфологічної картини світу. Простежено тенденції формування, трансформації і розвитку рушникового декору.

У четвертому розділі “**Орнаментально-образна структура і художні особливості західнополіських рушників**” простежуються закономірності побудови композиційних схем, сюжетів та мотивів, колорит та семантика рушникового декору.

За змістом та формою побудови орнаментальні комплекси західнополіських рушників можна класифікувати за усталеною в мистецтвознавстві схемою, поділяючи на геометричні, рослинні, зооморфні та антропоморфні. Проте складні орнаментальні системи обрядово-декоративних рушників доцільно аналізувати із урахуванням семантичної структури рушникового декору. Важливим є з'ясування сенсового значення орнаментальних мотивів, що визначає їх розміщення у загальній композиції.

4.1. Функціонально-композиційна кореляція рушникового декору.

Відповідно до орнаментального оздоблення і функціонального призначення домоткані рушники умовно можна поділити на побутово-господарські та обрядово-декоративні. До найбільш поширених і простих у декорванні належать побутово-господарські – *утиральники, надіжники, портовини*. Оздоблювали їх досить скромно – кілька вузьких червоних гладкотканих або дрібноузорних смуг, часто тридільного укладу, на кінцях рушника.

Обрядово-декоративні рушники Західного Полісся кінця XIX – першої половини XX століття відзначаються високим гатунком полотна, багатством декору, виразним виявленням регіональної і

локальної самобутності орнаментики, композиційних схем. Поліфункціональність рушника дозволяє використовувати його відповідно до обставин як обрядового та як окрасу житла. В досліджуваному регіоні терміни, які б вказували на конкретне використання рушника, не були поширеними, більш вживаною була давня назва – *ручник*. Проте, якщо рушник мав конкретне ритуальне призначення, то його функції обумовлювали відповідний розмір, а іноді й форму, розміщення декору.

Великою різноманітністю відзначаються весільні рушники. Серед них виділяються рушники, якими перев'язували сватів – *для свата*. Це були вузькі довгі рушники, усе полотнище перетинали червоні смуги. Така форма декору була виявом побажання довгого життя та здоров'я.

Здебільшого рушники, окрім декору, відрізняються розмірами, проте на Західному Поліссі ткали рушники особливої форми. До великого за розмірами (35-40 см ширини та 140-350 см довжини) чиноватого полотнища з обох кінців пришивали вужчі шматки полотна з кількома червоними смужками і довгими *тороками* на кінцях (с. Рудськ Іванівського району Брестської області в Білорусі, села Камінь-Каширського району Волинської області в Україні). В Іванівському районі Брестської області з лляних сирових ниток в'язали вузликові *корунки* із *гадинками* – зигзагоподібними ромбічними узорами. Такі рушники визначали як давні, не вказуючи конкретного обрядового призначення, і називали *ручник з приступом*, *ручник з страпаками*.

Орнаментально-композиційний уклад рушників визначається функціональним призначенням, традиційними для регіону чи локального осередку техніками ткання та декорування. Композиційне вирішення рушника як цілісного твору народного мистецтва виявляється у побудові орнаментальних комплексів та їх розміщенні на полотнищі, співвідношенні орнаменту і тла.

Виразним виявленням регіональної та локальної самобутності відзначаються давні рушники, декоровані червоними смугами (Іванівський район Брестської області Білорусі). Контрастність полотняного тла і глибокого червоного кольору та чіткий ритм смуг посилювався введенням тонких прокладок темно-синього або чорного, білого кольорів. Різним пропорційним співвідношенням кольорових смуг і тла та місцем їх розміщення на полотнищі досягається значна варіативність композицій та особливе звучання кожної з них. Простежуються певні закономірності композиційного вирішення, на основі чого можна виокремити три найбільш традиційні орнаментальні схеми: 1) тридільний уклад декору: центральна частина чиста, а декоруються лише кінці рушника (найбільш виразно виявлена на

рушниках Ратнівського, Старовижівського, Любомльського, Шацького районів Волинської області, Володимерецького району Рівненської області України, Кобринського, Пінського районів Брестської області Білорусі; 2) гладкоткані або дрібноузорні смуги, що перетинають усе полотнище рушника (характерно для декорування рушників Камінь-Каширського, Любешівського районів Волинської області, Іванівського району Брестської області); 3) клітчатий уклад декору по усьому полотнищу рушника (Іванівський, Брестський райони Брестської області, Володимерецький район Рівненської області).

При аналізі композиційного укладу декору та функціонального призначення рушника з'ясовано, що ці фактори тісно пов'язані і взаємообумовлені.

4.2. Геометричний орнамент. На західнополіських рушниках він представлений найпростішим, але самодостатнім елементом – червоною смугою, ускладненим варіантом якої є орнаментальна смуга із геометричними (Камінь-Каширський, Любомльський, Любешівський райони Волинської області) та рослинними (Старовижівський, Ратнівський, Маневицький райони Волинської області) мотивами. Смуга є одним із архаїчних елементів художньо-образної системи західнополіських рушників. При усій лаконічності такий декор є надзвичайно виразним і надає рушникам особливого звучання. Це досягається ритмічністю, гармонійним поєднанням червоних безузорних і орнаментальних смуг та лляного тла.

При аналізі геометричних орнаментів виявлено, що домінуючим мотивом є ламана лінія. Простежуються такі закономірності її використання: 1) ламана лінія присутня як єдиний і самодостатній мотив; 2) дві зигзагоподібні лінії, що перетинаються, утворюють ромбічний ряд, який може ускладнюватися трикутниками, квадратами, розетами, формуючи складні орнаментальні комплекси; 3) в рослинних орнаментах ламана лінія набуває відповідного трактування, часто у вигляді хвилястої галузки, яка визначає загальний ритм композиційної побудови, підпорядковуючи собі зображення квітів, листя, плодів.

За ламаною лінією, особливо, якщо це зображення використано на виробі культового чи обрядового призначення, стоять надзвичайно складні поняття. В такому випадку слід говорити не лише про графічний знак, а про графему як пластичну ідеограму.

При дослідженні семантики ламаної лінії важливе значення мали народні назви зигзагових та ромбічних мотивів *вуж*, *вужик*, *гадинка*. На Західному Поліссі побутують численні повір'я, легенди, перекази, за якими вуж є охоронцем, помічником, який приносить у родину багатство і добробут, попереджує про нещастя і віщує смерть. Вони засвідчують наявність фрагментарно збережених тотемістичних

вірувань. Зіставлення різнопланового фактологічного матеріалу ґрунтувалось не лише на формальній подібності, а й сутності, яка обумовлена іманентною логікою творчості, є вираженням уявлень про світ і ті його цінності, які забезпечують мету та сенс життя. Сакральний образ вужа, який зберігся у залишках тотемістичного світогляду, значною мірою визначив графічний характер та семантику народного орнаменту і забезпечив йому особливу роль у синкретичному фольклорному середовищі.

Аналіз рушників першої половини ХХ століття засвідчує, що геометричний орнамент став підґрунтям для нових форм народної творчості, які наповнилися новим змістом, але зберегли давні традиції композиційної структури.

4.3. Сюжети та мотиви композицій рушникових вишивок.

У дослідженні художньо-образної структури рушникового декору чільне місце належить рушникам із сюжетною вишивкою, в яких виразно простежується трищаблеве моделювання Всесвіту, що сформувалось у часи індоєвропейської спільності. Небесна сфера представлена стилізованими зображеннями птахів, серед яких домінуючим є образ півня. Організуючим центром композиції є мотив Світового дерева або жіноча фігура із стилізованими деревами у піднятих руках, у яких простежуються риси слов'янського язичництва.

Основний сюжет вишивки підкреслювався прямою або зигзагоподібною лінією, дрібним ромбічним рядом. У міфологічній та релігійній символіці зигзаг співвідноситься з водою та змієм. Уявлення про те, що потойбічний світ відділявся від земного водою, досить поширені у багатьох народів, як і міфологічний змії, що охороняє вхід у світ предків. Таким чином, вода-ріка – це межа між земним і потойбічним світом, дорога смерті, місце перебування міфічного змія, який зберігає риси тотемічного предка-охоронця, знайшли своє вираження у простому орнаментальному мотиві ламаної лінії, яка розмежовує світи на вишитих рушниках.

Потойбічний світ представлений перевернутими рослинними мотивами. Уявлення про потойбічний світ як прекрасний сад з пишною рослинністю поширені у слов'янському світі з найдавніших часів і пов'язані з міфологічним світоглядом індоєвропейських народів. Що ж до перевернутого зображення, то це обумовлено поширеним в міфології явищем інверсії. Бінарні опозиції світоустрою взаємодіють у своїй протилежності. За таким законом потойбічний світ зображений у оберненій проекції по відношенню до земного.

Таким чином, зіставлення матеріалів обрядового та усного фольклору, міфології народного ткацтва дозволило інтерпретувати перевернуті орнаментальні зображення як образне вираження

потойбічного світу. Даний аспект має важливе значення для дослідження народної орнаментики.

Простежено еволюцію архаїчного декору смугастих поліських рушників у квітково-рослинні мотиви, які укладаються в традиційну схему, та сюжетні композиції вишитих рушників.

Рослинні мотиви на західнополіських рушниках представлені у різній мірі стилізації, часто носять узагальнений характер, проте здебільшого простежується видова приналежність. Найбільш поширеним є мотив ружі, дубового листя. Квітково-рослинні мотиви набули особливого поширення у 30-40-х роках ХХ століття. Це пов'язано із втратою розуміння семантики архаїчних форм декору та необхідності надати рушникам зрозумілого емоційно-психологічного звучання. Мотив Світового дерева трансформується у пишні вазони, букети, чаші, які доповнюються зображенням птахів, жіночих фігур, монограмами.

Серед орнітоморфних мотивів виділяються стилізовані образи птахів та зображення з виразною видовою приналежністю. Найбільш поширеними були зображення півнів, голубів, лебедів.

Цікавими є рушники з сюжетними зображеннями вершників на конях та жіночими постатями.

Терарологічні мотиви рушникових вишивок простежуються у геометричних орнаментах. Графічним вираженням тотемістичного вужа-охоронця є сигма. Вона представлена як основний символ або ж орнаментальний ряд, який доповнюється рослинними мотивами.

Рослинні, зооморфні та антропоморфні мотиви розглядаються у контексті цілісної композиційно-образної структури. Такий підхід дозволяє зрозуміти їх глибинну сутність та семантику.

Регіональні художні особливості західнополіських рушників виявляються у збереженні архаїчних пластів народної образотворчості, особливій ритмічній побудові окремих мотивів і орнаментальних комплексів відповідно до функціонального призначення та психологічно-естетичних потреб. У колористичному вирішенні домінуючим є глибокий червоний колір, який доповнюється крапленням темно-синього, чорного, жовтого, білого.

Висновки. В дисертації на основі експедиційних, колекційних, фольклорних, літературних джерел досліджено сенсову сутність рушника в традиційній народній культурі на теренах Західного Полісся. Ареальний аспект дослідження дозволив глибше та ґрунтовніше проаналізувати процеси формування художньо-образної та обрядово-семантичної структури рушника.

У роботі проаналізовано матеріали, виготовлення та декорування західнополіських рушників. Виявлено, що з перших етапів

підготовки сировини весь технологічний процес регламентувався світоглядними уявленнями та віруваннями.

При аналізі орнаментики, композиційного укладу декору та функціонального призначення рушника з'ясовано, що ці фактори тісно пов'язані і взаємообумовлені. Ужиткові рушники декорувалися кількома, здебільшого, червоними смужками. Обрядово-декоративні рушники відзначаються багатством та вишуканістю декору, який зберігає архаїчні тенденції маркування ритуальних тканин. Оскільки у ритуалах використовували і чисте лляне полотно, рушник розглядається як ритуальна тканина, відповідне оздоблення якої посилювало її властивості. Орнаментальні мотиви та сюжетні зображення на рушниках можна трактувати як іконографію світоглядних уявлень, образне вираження сутності ритуальної тканини.

Для з'ясування усіх аспектів рушника досліджувалися його ритуальні функції та семантика у родинних обрядах. У весільній обрядовості рушник використовувався як символ єднання, оберіг, запорука щастя та добробуту. Весільна та поховальна обрядовість мають спільну основу – вони пов'язані з переходом людини в інший світ. Рушник є неодмінним атрибутом цих обрядів як медіатор між світами та матерія абсолютної чистоти і люстральної дії. Вивішений на намогильному хресті, він є умилостивною жертвою, даром померлому родичу, від якого живі сподівалися захисту і опіки.

У процесі виготовлення та обрядових функціях рушника простежено елементи відтворення космогонічного міфу. Виявлено, що визначальним у традиційній обрядовості на теренах Західного Полісся був культ предків, який значною мірою обумовив семантику та магичні властивості рушника. Також тут збереглося багато елементів слов'янського язичництва та більш ранніх етапів культуригенезу.

Регіональні особливості західнополіських рушників виявляються у збереженні архаїчних пластів народного матеріалознавства, технік декорування, орнаментиці, особливій ритмічності побудови орнаментальних комплексів. У колористичному вирішенні домінуючим є глибокий червоний колір, який доповнюється темно-синім, чорним, білим, жовтим.

Важливим результатом дослідження є виявлення художньо-образної структури та семантики мотиву ламаної лінії. Геометричний орнамент на західнополіських рушниках характеризується значною варіативністю зигзагових та ромбічних мотивів, які зберігають риси глибокої архаїки. Залучення народних назв, легенд, вірувань, які побутують в регіоні, дозволило виявити, що графічний характер та семантику народного орнаменту значною мірою визначав сакральний

образ вужа, який зберігся у залишках тотемістичного світогляду і забезпечив йому особливу роль у синкретичному фольклорному середовищі.

При аналізі сюжетних рушникових вишивок, композиційна структура яких зберігає трищаблеве моделювання Всесвіту, що сформувалося в часи індоєвропейської спільності, виявлено графічно-образне вираження міфологеми потойбічного світу – перевернуті, по відношенню до основного сюжету, рослинні та антропоморфні мотиви. Багато образів мають ознаки слов'янського язичництва. Вони простежуються у стилізованих зображеннях жіночих постатей із піднятими руками, мотивах Світового дерева.

Безперечно, що рушники Західного Полісся – це унікальне явище народної культури. В них до кінця II тисячоліття збереглися елементи глибокої архаїки. Це дало можливість простежити історичну еволюцію народного мистецтва від обрядової реалії до мистецького вираження культурогенезу етносу, виявити, яким чином у переплетенні лляних ниток рушникового полотна неподільно переплелось матеріальне і духовне, практичне і естетичне, профанне і сакральне.

ПУБЛІКАЦІЇ

ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Семантика полотна у весільній, поховальній та поминальній обрядовості (за матеріалами Західного Полісся) // Українська родина звичаї, традиції, обряди (збірник матеріалів наукової конференції III Міжнародного фестивалю "Берегиня"). – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С.12-13.

2. Семантика ламаної лінії в образотворчому фольклорі // Фольклористичні зошити, 1999. – Вип.2. – С.39-52.

3. Семантика рушника у весільній, поховальній та поминальній обрядовості (за матеріалами Західного Полісся) // Берегиня, 2000. – Ч.3. – С.5-6.

4. Обрядовий рушник і міфологічна картина світу // Народна творчість та етнографія, 2000. – Ч.5-6. – С.104-109.

5. „Той світ” у вишивках рушників Волині і Західного Полісся // Фольклористичні зошити, 2000. – Вип.3. – С. 21-25.

6. Пов'яжіть на плечі рушники (за матеріалами передвесільної обрядовості) // Берегиня. – 2001. – №4.– С. 19-24.

7. Орнаментально-композиційний уклад рушників Західного Полісся // Вісник Львівської Академії мистецтв, №12. – 2002. – С.102-110.

8. Художньо-образна та семантична структура геометричного орнаменту західнополіських рушників // Українська культура: Минувле. Сучасне. Шляхи розвитку. – Наук. зап. Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. Вип.7. – Рівне: РДУ, 2002. – С.25-32.

9. Художні особливості сюжетних композицій рушників Західного Полісся // Народознавчі зошити, 2002. №2 (38). – С.231-235.

Лупій Т.Ф. Рушники Західного Полісся України кінця XIX – першої половини XX ст. (Технологія. Семантика. Художні особливості). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво. – Львівська академія мистецтв. – Львів, 2002.

У дисертації досліджуються рушники Західного Полісся як вид декоративно-прикладного мистецтва, що сформувався у синкретичному фольклорному середовищі. Виявлено історичну еволюцію народного мистецтва від обрядової реалії до мистецького вираження міфологічного світогляду. Розглянуто технологію виготовлення, декорування та обрядове використання рушників у контексті традиційної культури Західного Полісся. Проаналізовано композиційну структуру вишивок, образність орнаменту, семантичний зв'язок народного мистецтва із світоглядними уявленнями, релігійними віруваннями, традиційною обрядовістю.

Ключові слова: Західне Полісся, рушник, орнаментально-композиційна структура, мотив, семантика, традиція.

Tetiana Lupiy F. Rushnyk (towels) of Western Polissia of the Ukraine of the end XIX — and the beginning of the XX (Techniques. Semantic. Artistic peculiarities). – Manuscript.

Dissertational thesis for obtaining a scientific degree of Candidate in Art Sciences, History and Theory of Arts; speciality 17.00.06 – Decorative and Applied Art. – Lviv Academy of Arts, Lviv, Ukraine, 2002.

The dissertation contains a research work on West Polissian rushnyk, which is considered to be a kind of decorative and applied art formed in syncretic folk environment. The historical evolution of folk art from ritual reality to artistic expression of mythological outlook is being lightened up. The technological cycles of rushnyk production, decoration and ritual use in the context of Western Polissian traditional culture are examined. The composition structure of embroidery, ornamental figurativeness, semantic relation of National Art with outlooking imagination, religion believes, traditional ritualism are subjected to thorough analysis.

Key words: rushnyk (towel), ornamental and composition structure, motive, semantics, tradition.

Лупий Т.Ф. Рушники Западного Полесья Украины конца XIX — первой половины XX веков (Технология. Семантика. Художественные особенности). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 — декоративное и прикладное искусство. Львовская академия искусств, Львов, 2002.

В диссертации исследуются рушники Западного Полесья как вид декоративно-прикладного искусства, который сформировался в синкретической фольклорной среде. Рушник — это особый вид народного творчества, изысканное произведение декоративно-прикладного искусства, украшение жилья и ценный дар. Ритуальное использование рушника в обрядах, связанных с рождением, жизнью и смертью человека, свидетельствует о его высоком семиотическом статусе в этнической культуре.

В работе проанализированы материалы, изготовление и декорирование западнополесских рушников. Выявлено, что с первых этапов подготовки сырья технологический процесс регламентировался мировоззренческими представлениями и верованиями. При анализе орнаментики, композиционного уклада декора и функционального назначения рушника выяснено, что эти факторы тесно связаны и взаимообусловлены. Тем не менее, большей частью рушник был полифункциональным и использовался соответственно потребностям. Бытовые рушники декорировались несколькими, большей частью, красными полосками. Обрядово-декоративные рушники отмечаются богатством и изысканностью декора, который сохраняет архаические тенденции маркирования ритуальных тканей. Поскольку в ритуалах использовали и чистый льняной холст, рушник рассматривается как ритуальная ткань, соответствующее декорирование которой усиливало ее свойства. Орнаментальные мотивы и сюжетные изображения на рушниках можно трактовать как иконографию мировоззренческих представлений, образное выражение сущности ритуальной ткани.

Для выяснения всех аспектов рушника исследовались его ритуальные функции и семантика в семейных обрядах. В свадебной обрядности рушник использовался как символ единения, оберег, залог счастья и благосостояния. Свадебная и погребальная обрядность имеют общую основу — они связаны с переходом человека в иной мир. Рушник есть непременным атрибутом этих обрядов как медиатор между мирами и материя абсолютной чистоты, люстрального действия. Вывешенный на намогильном кресте, он символизирует жертву, дар умершему родственнику, от которого живые надеялись защиты.

В процессе изготовления и обрядовых функциях рушника прослежены элементы воспроизведения космогонического мифа.

Выявлено, что определяющим в традиционной обрядности Западного Полесья был культ предков, который в значительной мере обусловил семантику и магические свойства полотенца. Также здесь сохранилось много элементов славянского язычества и более ранних этапов культурогенезиса. Региональные особенности западнополесских рушников обнаруживаются в сохранении архаических пластов народного материаловедения, особой ритмичности построения орнаментальных комплексов. В колорите доминирующим есть глубокий красный цвет, который дополняется темно-синим, черным, белым, желтым.

Важным результатом исследования есть выявление художественно-образной структуры и семантики мотива ломанной линии. Геометрический орнамент на западнополесских рушниках характеризуется значительной вариативностью зигзаговых и ромбических мотивов, которые сохраняют черты глубокой архаики. Привлечение народных названий, легенд, верований, которые бытуют в регионе, разрешило обнаружить, что графический характер и семантику народного орнамента в значительной мере определял сакральный образ ужа, который сохранился в остатках тотемистического мировоззрения и обеспечил ему особую роль в синкретической фольклорной среде.

При анализе сюжетных вышивок, композиционная структура которых сохраняет трехступенчатое моделирование Вселенной, что сформировалось во времена индоевропейской общности, выявлено графически-образное выражение мифологемы потустороннего мира – перевернутые, по отношению к основному сюжету, растительные и антропоморфные мотивы. Много образов имеют признаки славянского язычества. Они прослеживаются в стилизованных изображениях женских фигур с поднятыми руками, мотивах Мирового дерева.

Бесспорно, что рушники Западного Полесья – это уникальное явление народной культуры. В них до конца II тысячелетия сохранились элементы глубокой архаики. Это дало возможность проследить историческую эволюцию народного искусства от обрядовой реалии к художественному выражению культурогенезиса этноса.

Ключевые слова: Западное Полесье, рушник, орнаментально-композиционная структура, мотив, семантика, традиция.

Підписано до друку 1.10.2002 р.
Формат 60 x 84/16. Обсяг 0,9 ав. арк.
Тираж 100 прим.

Луцький державний технічний університет
вул. Львівська, 75, Луцьк, 43018
тел. (03322) 78-01-12

АВ 53.422
М И С Т.

1085 ОБЪЕКТОВ

М И С Т